

Je pre imigranta etnický hospodársky systém lepšou alternatívou ako segmentovaný trh práce?

Ángeles Arjona Garrido¹ – Juan Carlos Checa Olmos – Francisco Checa y Olmos
Univerzita v Almerii, Španielsko

Is the Ethnic Economic System a Better Alternative for Immigrants as the Segmented Labour Market? Article analyses integration process of immigrants coming from non-member states of the EU into the labour market in the Spanish province of Almería. A main characteristic of the labour market the immigrants enter into is its segmentation. The immigrants are engaged in labour that is regarded by the majority society as less valuable due to its precariousness, temporary character, and low wages. Some of the immigrants make attempts to avoid the segmented labour market by starting their own business. Thus, they create an ethnic economic system wherein employers as well as employees speak their mother tongue, come from the same ethnic group, and whose products are designated for their own ethnic community. The ethnic economy combines some of the features of both primary and secondary labour markets. It appears to become an alternative for only those immigrants who have an opportunity to start or to manage entrepreneurial activities.
Sociología 2006, Vol. 38 (No. 5: 399-414)

Key words: *Ethnic economy; segmented labour market; immigrants; ethnic discrimination*

Úvod

Almería je v súčasnosti jednou z najdynamickejšie sa rozvíjajúcich provincií Španielska. Jej ekonomika zaznamenala v posledných rokoch prudký nárast, čo priaznivo ovplyvnilo jej rozvoj a životné podmienky obyvateľov, ktorí až do polovice minulého storočia žili vo veľkej biede. Hlavnou príčinou zmeny situácie bola najmä reforma v poľnohospodárstve, zameraná na pestovanie vysokokvalitných skleníkových plodín, najmä v oblastiach Campos de Dalías a Níjar. Zreformovali sa aj služby v oblasti turistiky, rozvinula sa ťažba mramoru v oblasti Macael a posilnil sa stavebný priemysel. Uvedené zmeny spôsobili masívny príliv prisťahovalcov v troch migračných vlnách. V 70. a 80. rokoch minulého storočia prišli do Almerie najmä prisťahovalci z okolitých provincií, na začiatku 90. rokov to boli prevažne imigranti z Afriky a v súčasnosti prichádzajú najmä prisťahovalci z Latinskej Ameriky a východnej Európy. (Checa, F., 1995; Roquero, E., 1996).

¹ Korešpondencia: Ángeles Arjona Garrido, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, Departamento de Ciencias Humanas y Sociales, Universidad de Almería, Carretera de Sacramento s/n, La Cañada de San Urbano 04120, Almería (España), Tlf: 950015996, e-mail: arjona@ual.es, arjonacachi@gmail.com; Juan Carlos Checa Olmos, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, Departamento de Historia, Geografía e Historia del Arte, Universidad de Almería, Carretera de Sacramento s/n, La Cañada de San Urbano 04120, Almería (España), Tlf: 950015407, e-mail: jchecha@ual.es, jcarloscheca@gmail.com; Francisco Checa y Olmos, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, Departamento de Ciencias Humanas y Sociales, Universidad de Almería, Carretera de Sacramento s/n, La Cañada de San Urbano 04120, Almería (España), Tlf: 950015228, e-mail: fchecha@ual.es, fchechayolmos@gmail.com.

Hoci dopyt po pracovnej sile je vo viacerých oblastiach pracovných činností, prisťahovalci si nachádzajú prácu predovšetkým v poľnohospodárstve².

Hlavnou charakteristikou trhu práce, na ktorý imigranti v Almerii vstupujú, je jeho segmentácia³. Imigranti zaujímajú pracovné pozície, ktoré sú príslušníkmi majoritnej spoločnosti považované za menej hodnotné, pre ich vysokú rizikovosť, dočasnosť a nízke mzdy⁴. Niektorí z imigrantov sa snažia vyhnúť zlým pracovným podmienkam tak, že začnú samostatne podnikat'. Takto chcú obísť mnohé ekonomické, legislatívne a spoločenské prekážky, s ktorými sa ako zamestnanci denne stretávajú⁵. Kľúčovou klientelou pre podnikateľov z radov emigrantov sú príslušníci rovnakej etnickej skupiny. Takýto produkčno-obchodný vzťah sa nazýva etnický hospodársky systém⁶.

Hlavnou hypotézou tejto štúdie je, že pre imigranta prichádzajúceho do Almerie je samostatná podnikateľská činnosť lepšou životnou stratégiou ako vstup na segmentovaný trh práce. Tým, že imigrant-podnikateľ zameriava svoje aktivity na príslušníkov rovnakej etnickej skupiny, vytvára určitý vnútorný trh, ktorý mu poskytuje lepšie podmienky pre akumuláciu kapitálu, realizáciu zisku a dosiahnutie úspechu.

Štúdia analyzuje tri základné okruhy problémov:

- pracovný trh v Almerii a jeho podmienky na prijímanie imigrantov,
- etnický hospodársky systém ako alternatívu segmentovaného trhu práce,
- charakter podnikateľských aktivít v rámci etnického hospodárskeho systému.

Prvá časť štúdie objasňuje koncepty, metodológiu a opisuje samotný terénny výskum. Druhá časť sa zaoberá segmentovaným trhom práce v Almerii, na ktorý prichádzajú imigranti z nečlenských štátov EÚ a opisuje jeho zvláštnosti. Tretia časť sa venuje analýze etnického hospodárskeho systému v Almerii s cieľom definovať charakteristické črty podnikania imigrantov a spôsob ich činnosti. Záver štúdie zhrnie text a odpovie na otázku, či etnický hospodársky systém je alternatívou segmentovaného trhu práce. Aj keď sa dá predpokladať, že jedným z kľúčových štrukturálnych faktorov determinujúcich správanie imigrantov z Afriky a Ázie v Almerii je etnická diskriminácia, bližšie sa jej príčinám a formám táto

² Najvyšší počet cudzincov, okolo 65%, registrovaných v systéme sociálneho zabezpečenia, je v poľnohospodárstve. Z toho 59% tvoria Afričania, 16% cudzinci z Latinskej Ameriky, 15,7% Európania z nečlenských štátov EÚ a 7,8% z členských krajín EÚ.

³ Pre viac informácií pozri, Colectivo Ioé, 1995, 1998, 2002; Avellá, 1995; Checa, 1995; García, 1997; Cachón, 1995, 1997, 2004; Pedreño, 2003; López a Berriane, 2004; Arjona, 2005, v ktorých sú opísané charakteristické znaky a nestálosť pracovných pozícií vykonávaných imigrantmi.

⁴ Sabel (1986) vysvetľuje túto situáciu prostredníctvom tvrdenia, že spoločnosť niektoré pozície oceňuje ako úspech a niektoré považuje za potupu.

⁵ Imigranti pochádzajúce z nečlenských krajín EÚ trvá približne štyri až šesť rokov, kým si otvoria svoj vlastný obchod.

⁶ Prekladatelia a editori tejto štúdie volili takýto preklad výrazu „ethnic economy“.

štúdia nevenuje. Predmetom analýzy je hlavne vzťah medzi imigrantmi a trhom práce a samotný proces fungovania etnického hospodárskeho systému.

1. Koncepčný rámec a metodológia

Oficiálne štatistické údaje o podnikaní cudzincov, ako sú napríklad údaje o daniach a povoleniach na obchodnú činnosť vydávané miestnymi úradmi alebo údaje v systéme sociálneho zabezpečenia samostatne zárobkovo činných osôb vydávané Ministerstvom práce, majú vážne nedostatky. Nezaznamenávajú neregistrované alebo nezákonné podnikanie a nepodávajú presnú informáciu o vykonávaných činnostiach. Pretože neposkytujú ani informácie o etnicite podnikateľa, nie vždy je možné občanov členských štátov EÚ odlišiť od imigrantov, ktorí prišli do Španielska z iných štátov.

S cieľom zlepšiť existujúce údaje bol v roku 2004 španielskou vládou v Almérii vykonaný dôkladný prieskum trhu práce a podnikateľských činností. Počas neho výskumníci skontrolovali hlavné destinácie imigrantov z nečlenských štátov EÚ, obce a mestá, ulicu za ulicou⁷. Prostredníctvom informátorov získali aj možnosť vstupu do neregistrovaných obchodov, obchodíkov a podnikov. Súčasťou výskumu boli štandardizované rozhovory pomocou dotazníka, ktorých cieľom bolo získať súhrnné informácie o sociodemografických, pracovných, pobytových a ekonomických charakteristikách respondentov. Finálna vzorka predstavovala 206 podnikateľov vykonávajúcich 182 obchodných činností.

Pôvod imigrantov, ktorých sa tento výskum týkal, je rôznym. Najvýznamnejšiu časť z nich tvorili imigranti z Maroka a iných afrických krajín, ale aj imigranti z východnej Európy, najmä Rumuni, Bulhari, Ukrajinci a Rusi. Väčšina imigrantov mala v Španielsku zlegalizovaný pobyt, ale vyskytli sa medzi nimi aj ilegálni prisťahovalci, ktorí vykonávali nezákonné, resp. neregistrované činnosti. Čínski imigranti boli z výskumu vylúčení kvôli tomu, že prevažne neoperujú v rámci etnického hospodárskeho systému a ich podnikanie a poskytované služby sú určené majoritnej spoločnosti. Pre tie isté dôvody boli vylúčení aj imigranti – profesionáli v tzv. voľných povolaniach, ako sú lekári, psychológovia alebo realitní makléri.

Pre ďalší opis a objasnenie vzťahu medzi imigrantmi a trhom práce sú dôležité nasledujúce koncepty:

- segmentovaný trh práce,
- etnický hospodársky systém.

Segmentovaný trh práce sa v tejto štúdii definuje v súlade s teóriou duálneho trhu M. Pioreho, podľa ktorého na trhu práce v rámci národného štátu pretrvávajú

významné nerovnosti. Tie vyplývajú zo skutočnosti, že trh práce je polarizovaný a funguje v dvoch úrovniach. Nižšiu úroveň predstavujú nekvalifikované, slabo platené miesta obsadené imigrantami. Vyššia pozostáva z kvalifikovaných, dobre platených stabilných pozícií obsadených domácim obyvateľstvom. Inými slovami, sekundárny trh práce predstavujú málo odborné, zle platené a nestabilné pozície a primárny trh práce špecializované, dobre platené a stabilné pracovné pozície. (Piore, M., 1974, 1979, 1979b) Imigrácia môže veľmi dobre koexistovať s vysokou nezamestnanosťou. Teória duálneho trhu práce vysvetľuje, že nezamestnanosť je dôsledok rotácie medzi pracovnými pozíciami na sekundárnom trhu práce. Pokiaľ je jednotlivec zamestnaný iba dočasne, stáva sa periodicky nezamestnaným, ako rotuje medzi jednotlivými príležitostnými a sezónnymi prácami. Jedine prechod na primárny trh práce by mu poskytol stabilnú pracovnú pozíciu. (Doeringer, P. B. – Piore, M. J., 1975) Esping-Andersen (1999) zdôrazňuje, že takéto dočasné zamestnania chudobných spôsobujú to, že duálny trh práce je relatívne pružný⁸. Duálny pracovný trh je založený na “príležitostiach pre dostupnú pracovnú základňu a úrovni pracovných podmienok”. (Villa, P., 1990, s. 312)

Pracovné pozície na sekundárnom trhu práce v Španielsku spočiatku obsadzovali najmä skupiny rôzne znevýhodnených jednotlivcov majoritnej populácie – mladí ľudia, ženy, nekvalifikovaní pracovníci alebo niektoré etnické menšiny. Piore tvrdí, že odkedy sa v Španielsku uplatňuje štátna sociálna politika a systém sociálnej podpory, domáci znevýhodnení pracovníci už nie sú ochotní akceptovať akúkoľvek prácu (1979b). Často volia zamestnanie iba ako doplnok rodinného príjmu na základe takých kritérií, ako je jej charakter, miesto výkonu, časový rozvrh a jej dĺžka. Imigračná pracovná sila preto nepredstavuje silný konkurenčný prvok pre domácu pracovnú silu⁹.

Podľa Doeringera a Pioreho sa imigranti po príchode do cieľovej krajiny nezmierujú s stálosťou zamestnania alebo pracovný postup. Ich zámerom je pobudnúť v krajine nejaký čas, našetriť si peniaze a vrátiť sa domov. Aj vtedy, ak uprednostňujú dlhodobé zamestnanie a stabilitu, sú ochotní akceptovať horšie pracovné pozície. Považujú to za cenu, ktorú musia zaplatiť v nádeji, že ich deti dosiahnu väčší úspech. Napriek nižšej mzde a nestabilite je takáto práca často lepšia ako situácia, v akej sa nachádzali doma (1983).

Pracovné pozície imigrantov zaradujeme do dvoch kategórií:

⁸ Po analýze informácií zo sčítania ľudu v roku 2001 sa Domingo a Houle (2004, s. 10) si všimli, že na španielskom trhu “začleniť sa do väčšiny zamestnaní je pre cudzincov oveľa ťažšie ako pre Španielov, ... cudzinci sa pohybujú v extrémoch: majú najväčší podiel na maximálnej a minimálnej dĺžke pracovného času (posledne uvedený podiel sa týka dočasnej práce)”. V podobnom zmysle Izquierdo (2003) poukazuje na nebezpečenstvá trhového systému, v ktorom vzrastá polarizácia spoločnosti a spoločenská súdržnosť klesá a ktorý nemôže pretrvať v kontexte charakterizovanom rapidnými technologickými zmenami.

⁹ V Almérii sú Afričania, najmä z Magrebu vďaka etnickej diskriminácii “odsúdení” k práci v skleníkoch. Táto situácia spomaľuje prirodzený rast miezd, čo taktiež ovplyvňuje niekoľko málo domácich pracovníkov pracujúcich ako “*peóni*” v poľnohospodárstve a vedie k ich vylúčeniu. (Briggs, V. M., 1975)

⁷ V týchto mestách: Adra, El Ejido, Vúcar, La Mojenera, Roquetas de Mar, Almería (hlavné mesto) a Níjar.

1. Pracovné pozície s nízkou mzdou za prácu nízkej spoločenskej hodnoty – tieto pozície dopĺňajú plno-úväzkové miesta domáчих.
2. Pracovné pozície v sektore služieb (pomocné práce v domácnosti, mestské sanitárne služby, záhradníctvo atď.) – tieto dopĺňajú lepšie pracovné miesta pre domáчих v lepších profesiách.

Charakter trhu práce tej ktorej krajiny je kľúčom pre pochopenie, akým spôsobom sa imigrant doňho začlení. Mnohé zo stratégií závisia od štrukturálnych faktorov, ale aj od individuálnych faktorov a ľudského a sociálneho kapitálu. Portes a Rumbaut tvrdia, že postavenie imigrantov determinujú napríklad okolnosti, za akých imigrant opustil svoju rodnú krajinu, medzinárodná migračná politika, kontext prijatia v cieľovej krajine, tzv. „chodník vychodený prvým, čo prišiel“ alebo aj prijatie komunitami, ktoré už v hostiteľskej krajine žijú (1990). Kontext emigrácie a kontext prijatia v hostiteľskej krajine vytvára konkrétne spoločenské a kultúrne podmienky pre rôzne etnické skupiny. (Zhou, M., 2004, s. 7) V závislosti od kontextu prijatia trh práce sa považuje za:

- nepriateľský, na ktorý má imigrant prístup len na sekundárny trh práce,
- neutrálny, na ktorý imigrant má možnosť vstúpiť aj na primárny, aj na sekundárny trh,
- preferovaný, na ktorý má imigrant prístup k obchodnej činnosti a podnikaniu.

Portes a Böröcz (1989) tvrdia, že vo väčšine prípadov je pre imigrantov najbežnejšie stretnutie s nepriateľským prijatím, ktoré sa prejavuje najmä medzi manuálnymi pracovníkmi, technickými odborníkmi a podnikateľmi. Skutočnosť, že trh práce v Almerii je veľmi segmentovaný a kontext prijatia nepriateľský, spôsobuje, že podnikanie je medzi imigrantmi vysoko preferovaná voľba, keďže umožňuje začlenenie do ekonomiky hostiteľskej krajiny. (Tienda, M. – Rajiman, R., 2000)

Etnický hospodársky systém

Z teoretického hľadiska nejestvuje konsenzus, či typické fungovanie *etnického hospodárskeho systému* patrí do primárneho alebo sekundárneho trhu práce, alebo či etnický hospodársky systém predstavuje špecifický trh, ktorý má rovnaké charakteristiky s oboma uvedenými. Reitz (1980) definoval etnický hospodársky systém ako pracovný priestor, v ktorom príslušníci etnika používajú cudzí jazyk, zamestnanci pochádzajú z rovnakého etnika a produkty sú určené pre ich komunitu. Súčasťou etnického hospodárskeho systému je imigrant, ktorý je zamestnávateľom, ale aj imigrant, ktorý je zamestnancom, pričom obaja patria k rovnakej etnickej skupine. Hranice etnického hospodárskeho systému sú vymedzené príslušnosťou k určitej etnicite a vzťahmi zamestnanec – zamestnávateľ. (Logan,

J. R. – Alba, R. D. – McNulty, T. L., 1994) Mnohé výskumy upozorňujú na to, že etnický hospodársky systém spĺňa aj funkciu „podnikateľskej školy“. (Light, I. a kol., 1994) Imigrant, ktorý začne podnikáť, vytvára v rámci etnického hospodárskeho systému „školu“ pre potenciálnych budúcich podnikateľov. Takýmto spôsobom sa vytvára alternatíva pre imigrantov, ktorí keď prídu do hostiteľskej krajiny, nemusia vstúpiť na sekundárny trh práce, ale môžu participovať v rámci etnického hospodárskeho systému. Hoci sa výsledky tejto štúdie nedajú považovať za autoritatívne zistenie, zdá sa, že v Almerii etnický hospodársky systém vzniká.

Koncepcia etnickej enklávy na rozdiel od etnického hospodárskeho systému, zahŕňa aj širší priestor spoločenských vzťahov. (Portes, A. – Wilson, K., 1980) Etnická enkláva v dôsledku etnickej solidarity zaručuje podnikateľovi širokú klientelu a súčasne vytvára priestor pre socializáciu a svojpomoc. Konceptuálny rozdiel je aj medzi ekonomikou kontrolovanou etnikom a vlastníckou etnickou ekonomikou. Tento je podobný rozdielu medzi klasickým riadením podniku a vlastníctvom podnikateľských činností. Ekonomika kontrolovaná etnikom existuje vtedy, keď zamestnanci daného etnika majú početnú prevahu, ale majú aj politický a ekonomický „mandát“. (Light, I. – Gold, S., 2000, s. 23) Ekonomika kontrolovaná etnikom umožňuje podmienky existencie etnického hospodárskeho systému: zoskupovanie podnikateľských činností na miestach s prevahou imigrantov, podnikateľov, zamestnancov a zákazníkov, príslušníkov rovnakej etnickej skupiny.

Charakter podnikateľských aktivít založených imigrantmi je ovplyvňovaný sériou faktorov: etnickou a priestorovou koncentráciou, druhom podnikania, počtom zamestnancov a ich národnosťou, klientelou, použitými zdrojmi atď. (Checa, J. C., 2004) Tieto faktory majú sociologické a antropologické významy – determinujú to, či sa podnikanie stáva etnickým hospodárskym systémom, enklávovou ekonomikou, etnickou vlastníckou ekonomikou alebo ekonomikou kontrolovanou etnikom¹⁰.

2. Trh práce v Almerii

Ako už bolo spomenuté, trh práce v Almerii je segmentovaný trh. Imigranti vykonávajú najmä činnosti na sekundárnom trhu práce v poľnohospodárstve, staviteľstve a v službách¹¹. Imigranti sa začlenili do poľnohospodárskeho sektora približne v polovici 90. rokov minulého storočia. Stalo sa tak z viacerých príčin. Prvou príčinou bolo neustále zväčšovanie plochy skleníkového hospodárenia.

¹⁰ Pre viac informácií pozri Arjona (2004).

¹¹ V januári 2003 podľa Anuario Estadístico de Extranjería (Ročenka imigračných štatistík) 65,26% cudzincov registrovaných v systéme sociálneho zabezpečenia platilo osobitné poplatky v poľnohospodárstve, 29,43% platilo všeobecné poplatky a 4,34% platilo osobitné poplatky za samostatnú zárobkovú činnosť.

Druhou príčinou bol vedecký a technický pokrok a možnosť realizácie niekoľkých úrod v jednej sezóne. Nezanedbateľným dôvodom bolo aj to, že poľnohospodárske práce prestali vykonávať členovia rodiny, najmä deti. Pracovníci v poľnohospodárstve postupne prechádzali do sektora doplnkových poľnohospodárskych služieb alebo do sektora iných služieb v závislosti od individuálnych možností a vzdelania¹².

Poľnohospodársky sektor Almería je charakterizovaný svojou nestabilitou, nízkymi mzdami, ako aj rizikovosťou práce. Jedným z jeho elementov, ktorý ho v súčasnosti robí nezaujímavým a neprijateľným pre domáce obyvateľstvo, je jeho sezónnosť a nestálosť¹³. Dopyt po práci v tomto sektore kolíše, čo znamená, že v určitom období – v období sejby alebo zberu úrody – je potrebných veľa pracovníkov a v iných obdobiach – v období starostlivosti a zavlažovania menej. Nábor pracovných síl tiež závisí od rôznych náhodných okolností, ako sú výkyvy v dopyte po pracovnej sile, od objednávok medzinárodného trhu alebo od príležitostných potrieb pestovateľov. Toto vedie k situácii, keď imigranti sú vítaní ako rezervná pracovná armáda. V závislosti od obdobia zberu a typu úrody môže imigrant v Almerii v ktoromkoľvek ročnom období odpracovať 15 až 20 dní.

Poľnohospodársky trh v Almerii je charakterizovaný aj mzdovými anomáliami. Sezónnosť dopytu po pracovnej sile vedie pestovateľov k nechote registrovať a legalizovať svojich pracovníkov. Je to tak preto, že ich to určitým spôsobom zaväzuje garantovať stabilitu pracovného miesta, ale tiež aj preto, že by museli vyplácať mzdu bežnú v EÚ. Ak má imigrant možnosť pracovať približne 20 dní v mesiaci za predpokladu, že mu platia 30 € za deň, zarobí najviac 600 €. Z toho sa dá usúdiť, že taký nízky zárobok je neprijateľný pre domáce obyvateľstvo.

Ďalším znakom tohto pracovného sektora sú zlé pracovné podmienky a vysoké riziko vzniku pracovných úrazov a rôznych chorôb. Vnútna teplota v skleníkoch môže dosiahnuť až 50°C, práca je vždy ťažká a vyžaduje si neustálu fyzickú námahu. Navyše pri nej dochádza ku kontaktu s pesticídmi, ktoré, pokiaľ sa nedodržiavajú prísne bezpečnostné opatrenia, sú nebezpečné, lebo práca s nimi môže viesť k vzniku dermatologických a infekčných chorôb. Poľnohospodárska práca je aj príčinou mnohých poranení svalstva a poškodenia chrbových stavcov. Z týchto dôvodov je zamestnanie v skleníkoch vnímané majoritnou spoločnosťou ako „práca Maročanov a čiernych“.

Stavebný sektor je druhým najvýznamnejším sektorom ekonomiky v Almerii. Všeobecný ekonomický rozvoj tejto provincie je akcelеровaný obrovským staveb-

¹² Castellanos a Pedreño (2001, s. 9) udávajú, že v poľnohospodárskom sektore „spolu s mobilizáciou zraniteľných sociálnych skupín, ako sú ženy a imigranti, uvedenie nových výrobných technológií symbolicky diskvalifikuje manuálnu prácu, založenú na obchodných stratégiách znehodnocujúcich vznik týchto prác.“

¹³ Pracovné zmluvy sú ústne a tým viac symbolické než skutočné, na základe čoho je súčasná mzda v poľnohospodárstve do 35 eur za osemhodinový pracovný deň, čo je jedna z najnižších v celom Španielsku.

ným rozmachom, preto sa sem pracovná sila presunula z iných oblastí, hlavne z poľnohospodárstva. Prostredníctvom imigrantov sa na trhu pracovných síl v stavebníctve udržiava rovnováha medzi ponukou a dopytom. Stabilita a pracovné podmienky cudzincov v stavebnom sektore sú však tiež veľmi neisté. Colectivo Ioé (1998, s. 156) opisuje situáciu takto: fluktuácia pracovných síl je tu vyššia, obsadzované pracovné pozície si vyžadujú nižšiu kvalifikáciu a neexistuje žiadna alebo iba minimálna zmluvná regulácia. Uvedené skutočnosti zapríčiňujú, že veľa imigrantov strieda práce v stavebníctve s poľnohospodárstvom. K tomuto je potrebné pridať aj etnickú diskrimináciu, v dôsledku ktorej sú cudzinci z východnej Európy a Latinskej Ameriky uprednostňovaní pred imigrantami zo severnej Afriky.

Imigranti v sektore služieb pracujú najmä v hoteloch a reštauráciách, alebo vykonávajú pomocné práce v domácnosti. Jedným zo znakov, ktorý charakterizuje pracovný trh v hoteliérstve a reštauračných službách, je tiež etnická diskriminácia. Byť členom určitej etnickej skupiny je hendikep. Pokiaľ imigranti z východnej Európy a Latinskej Ameriky vykonávajú práce, pri ktorých prichádzajú do styku s verejnosťou, Afričania pracujú v relatívnej izolácii. Vysvetlenie, ktoré na toto ponúkajú domáci podnikatelia, je, že nárokom na kvalitu, výkonnosť a prispôbiivosť zodpovedajú iba niektoré skupiny imigrantov. Realita nepriateľského prijatia teda odsudzuje Afričanov k nízkej pracovnej mobilite a k nutnosti zotrvať pri práci v skleníkoch, kde je pre nich ľahšie byť „neviditeľnými“.

Podsektor pomocných prác v domácnostiach je charakterizovaný najmä dvoma znakmi: tým, že je feminizovaný, a etnický. (Oso, L., 1998) K tomu, že legalizácia zamestnávania pomocných síl v domácnosti je v Almerii veľmi nízka, je potrebné pridať aj fakt, že zamestnávateľia pri týchto typoch prác uprednostňujú prisťahovalcov z Latinskej Ameriky¹⁴. Ako uvádza Herranz (1997), skutočnosť, že pomocné práce v domácnosti predpokladajú vzťah medzi zamestnancom a zamestnávateľom založený na jazykovom porozumení, má za následok to, že žiadanejšími a uprednostňovanejšími pracovníkmi sú imigranti z Latinskej Ameriky. U Afričanov sa okrem jazykovej bariéry predpokladá aj to, že majú veľmi odlišné stravovacie, kultúrne a hygienické zvyky i vzdelanie. Je očividné, že za takýmto spôsobom myslenia sa skrýva prvok etnickej diskriminácie.

Podsektor pomocných prác v domácnosti vykazuje určité črty, ktoré môžeme prirovnať k polootroctvu až otroctvu: extrémne nízke zárobky, dlhé pracovné dni a ešte dlhšie, ak pomocná sila býva priamo v tej istej domácnosti. K tomu všetkému sa pridáva vysoká nepravidelnosť práce založená výlučne na ústnych dohodách, ktoré umožňujú ľubovoľné prepúšťanie.

¹⁴ Iný výskum to tiež potvrdzuje v prípade ďalších španielskych miest. Pozri Martínez, 1997, 1998; Catarino a Oso, 2000; Oso, 1998; Escrivá, 1999, 2000; Ribas, 2001.

Najrizikovejšou činnosťou vykonávanou v Almerii ženami imigrantkami je prostitúcia¹⁵. Ženy z Nigérie a Maroka sa sústreďujú na farmách situovaných v blízkosti skleníkov a ich zákazníkmi sú zvyčajne ich krajanovia. Hygienické a sanitárne podmienky sú veľmi zlé a pracovný deň nikdy nekončí. (Pozri Acien, E. – Majuelos, F., 2003) Európanky pracujú zvyčajne v baroch, krčmách, alebo poskytujú služby cez telefón a ich zákazníkmi sú zvyčajne Španieli.

3. Etnický hospodársky systém v Almerii

Samozamestnávateľia sú prevažne podomovými obchodníkmi, podnikatelia majú malé obchodíky¹⁶. Imigrant, ktorý zamýšľa vykonávať podnikateľskú činnosť, čelí podobným ťažkostiam ako pri hľadaní zamestnania. Španielska legislatíva okrem príslušných všeobecných požiadaviek platných pre všetkých požaduje pre vydanie povolenia na výkon podnikateľskej činnosti od imigranta celý rad dosť obmedzujúcich úkonov. Uchádzač musí vyargumentovať aký bude dosah vykonávanej činnosti na všeobecnú zamestnanosť, ako prispeje jeho činnosť národnému hospodárstvu, aké budú dodatočné investície, akým spôsobom bude jeho činnosť podporovať nové technológie, aká je jeho odborná spôsobilosť. Po naštartovaní podnikania môže štát podnikateľovi ľahko zamietnuť povolenie pobytu.

K obmedzeniam alebo k nevyhnutným podmienkam uloženým imigračným zákonom pre povolenie výkonu podnikateľskej činnosti štátom navyše pribúdajú aj prekážky, ktoré kladú miestne úrady. To má za následok zakladanie neregistrovaných podnikov ukrytých medzi skleníkmi alebo v bytoch, ktoré sú známe iba zákazníkom tej istej etnickej skupiny.

Pracovný trh v Almerii je charakterizovaný nepriateľským prijímaním. Nárast malých imigrantských obchodíkov – mäsiarstiev *hallal*, bazárov, verejných telefónnych služieb, čajovní, kaderníctiev atď. – vytvára nedôveru v majoritnej spoločnosti, pretože ich chápe ako prejav permanentného usadenia sa a vytvorenia permanentnej konkurencie¹⁷.

Etnické podnikanie v Almerii má nasledujúce parametre. Podľa výskumu 117 zo 139 obchodníkov uviedlo, že zamestnanci sú rodinní príslušníci: manžel, manželka, deti alebo súrodenci. V podnikateľských činnostiach vykonávaných etnickými menšinami v Almerii až 82,7% zákazníkov sú výlučne imigranti, z ktorých 64,8% pochádza z rovnakého etnika ako majiteľ obchodu, ktorý

“identifikuje” danú podnikateľskú činnosť. Vzťahy medzi majiteľom obchodu, zamestnancami a zákazníkmi často presahujú striktné komerčnú závislosť a vytvárajú určitú sociálnu súdržnosť v rámci komunity. Inými slovami, jedným z kľúčových znakov podnikania imigrantov je *solidarita*¹⁸ založená na spoločnej etnickej identite. Recipročne, zmysel pre komunitu a kolektívnu identitu zvyšuje solidaritu. (Waldinger, R., 1990; Waldinger, R. – Aldrich, H. – Ward, R., 1990) Tento vzťah je kľúčovým prvkom konsolidácie etnického hospodárskeho systému.

Solidaritu, o ktorej sa hovorí, je potrebné chápať v dvoch významoch:

1. Solidarita medzi zamestnávateľom a zamestnancom, z ktorej majú obaja prospech: zamestnávateľ akceptuje etnická skupina a to preneho znamená väčšie množstvo zákazníkov a zamestnanec má prospech z toho, že sa vyhne sekundárnemu trhu práce, buduje svoje kapacity na praktických skúsenostiach a zručnostiach v rámci etnického hospodárskeho systému.
2. Solidarita medzi zákazníkom a podnikateľom reprezentujúca interakciu v rámci etnickej skupiny: táto posilňuje etnické putá a garantuje vernosť zákazníkov. Podnikatelia poskytujú komunite “typicky etnické” produkty, ktoré nie je možné nájsť inde.

Etnický hospodársky systém v Almerii je stále veľmi vzdialený etnickým enklávam, ktoré existujú v niektorých amerických a európskych mestách. Aj napriek koncentrácii podnikateľskej činnosti v jednotlivých štvrtiach alebo v uliciach obývaných imigrantmi nie je možné označiť tieto miesta pojmom enkláva. V štvrtiach El Puche v Almerii, Doscientas Viviendas v Roquetas de Mar alebo Casas Rosas v Las Norias de Daza (El Ejido), na miestach s veľkou hustotou imigrantov sa v súčasnosti nachádza vysoká koncentrácia podnikateľských etnických činností, funguje iba malé rodinné podnikanie schopné zamestnať pár jedincov. Ak by v Almerii existovali priaznivejšie zákony a spoločenské prijatie v súvislosti s migráciou, mohlo by dôjsť aj k tzv. druhej fáze imigrácie. V nej by vznikli etnické ekonomické enklávy ako komplexné chránené útočisko pre etnické menšiny.

V rámci ekonomických činností, do ktorých sú zapojení imigranti (najmä obchody s potravinami, bazáre alebo bary), 61,7% vlastníkov sú príslušníci etnickej menšiny. Z týchto činností je 38,3% takých, kde vlastník – zvyčajne veľká spoločnosť – nie je identický s manažmentom a riadiacim pracovníkom. Úloha imigranta je tu redukovaná na kontrolu činnosti a reprezentáciu lákajúcu zákazníkov – príslušníkov tej istej etnickej skupiny. Najtypickejšími obchodnými činnosťami v tomto sektore služieb sú verejné telekomunikačné centrá a agentúry, ktoré sa zaoberajú transferom peňazí. Pre imigranta podnikateľa, ktorý iba záso-

¹⁵ Pre viac informácií pozri Agustín, 2000; Juliano, 2000; alebo Solana, 2003. Špeciálne pre prípad Almerie pozri Acien a Majuelos, 2003; Arjona, Checa a Acien, 2005.

¹⁶ Najmä Maročania, Čiňania, Alžírci a Senegalčania.

¹⁷ Príslušníci majoritnej spoločnosti často reagujú na vzrastajúcu prítomnosť imigrantov presídlovaním. Najvýraznejšie prípady sú v Norias de Daza – na periférii El Ejido – a v mestských častiach Doscientas Viviendas v Roquetas de Mar, v uliciach Manolo Escobar a Almería v El Ejido a mestská časť El Puche v hlavnom meste Almería, v ktorých pôvodní obyvatelia predávajú svoje domovy.

¹⁸ Bonacich a Modell (1980) definujú etnickú ekonomiku prostredníctvom predpokladu nevýhod hlavného pracovného trhu, ktorý generuje etnickú solidaritu.

buje prevádzku a uzatvára subdodávateľské zmluvy s príslušníkmi rovnakého etnika, je pomerne ľahké získať prístup k multinárodným koncesiám¹⁹.

Ziskovosť malých podnikov v rámci etnického hospodárskeho systému je závislá od rôznych skutočností. V prvom rade ju determinuje rôznorodosť ponúkaných produktov. Väčšina podnikov ponúka zákazníkom rôzne služby a tovary s cieľom maximalizovať obrát a dosiahnuť čo najväčší zisk. Preto u kaderníka nájdete napríklad aj predaj potravín. Výšku zisku tiež určuje aj pracovný čas. Otváracia doba sa prispôsobuje naplno potrebám zákazníkov, takže väčšina predajov sa realizuje večer po pracovnej dobe zákazníkov. Marginálny zisk zvyšuje aj to, že zamestnanci sú často rodinní príslušníci – deti, manžel alebo manželka – a nie sú im vyplácané mzdy. Ale aj vtedy, keď zamestnanec nie je príbuzným, jeho mzda je často veľmi nízka. Zamestnávateľia v rámci etnického hospodárskeho systému (aj keď existujú zriedkavé výnimky) neregistrujú svojich zamestnancov.

Etnický hospodársky systém má tiež nadnárodnú logiku. (Guarnizo, L., 1997, 2003; Light, I. a kol., 2002) Imigrant, ktorý si založí vlastnú podnikateľskú činnosť, často vstupuje na nadnárodný obchodný trh. Landolt a kol. (1999, s. 296) rozlišujú päť typov etnického podnikania, ktoré má nadnárodný charakter: finanční pracovníci (bankovníctvo, financie), exportéri a importéri tovarov (predovšetkým potravín), podnikatelia v oblasti kultúry (hudba, filmy, CD nosiče atď.), výroba (topánky, oblečenie atď.) a podnikatelia, ktorí sa vrátia späť do vlastnej krajiny a z peňazí, ktoré zarobili v rámci svojho migračného procesu, si založia vlastné malé podniky. Portes a kol. (2002) rozlišujú tri sektory nadnárodného trhu (ekonomický, spoločensko-kultúrny a politický) a dve úrovne inštitucionalizmu (vysokú a nízku). Nadnárodnosť definujú ako zamestnania a činnosti vyžadujúce vytvorenie pravidelného kontaktu, ktorý prekračuje časové a geografické hranice.

Obchodné siete v oblasti predaja potravín alebo „typicky etnických“ produktov, ktoré sa dovážajú z domovskej krajiny (20%), využívajú veľkoobchodníci z Francúzska alebo Belgicka (40%). Je tiež veľa podnikateľov, ktorí nakupujú tovar alebo produkty v iných španielskych mestách – najmä v Murcii, Alicante a Madride. Množstvo obchodov je zásobovaných z vnútra provincie Almería veľkoobchodnými skladmi alebo reťazcami veľkých diskontných obchodných domov (Lidl, Día, Plus, Carrefour, Eroski atď.).

Spoločnosti, ktoré sa venujú aktivitám v oblasti telekomunikácií a financií, majú prirodzene nadnárodnú štruktúru. Keď sa etnický podnikateľ usadí v Almerii, v dôsledku svojich exportných aktivít otvára ďalšie malé satelitné podniky vo svojej domovskej krajine alebo v krajinách, ktoré ho zásobujú požadovaným tova-

rom. Toto okrem zisku prináša podnikateľovi aj vyššiu spoločenskú a kultúrnu prestíž. Etnickí podnikatelia v pozícii nadnárodných podnikateľov sú v Almerii do určitej miery ekonomicky a sociálne úspešní, ale ako Bonacich (1973) poukazuje, nemajú politický úspech.

Obchodný úspech spočíva vo vytvorení zisku a spoločenskej prestíži v rámci etnika. Úspech neodmysliteľne závisí od etnickej solidarity a od osobitosti vnútorného pracovného trhu. Imigranti - podnikatelia v Almerii (s výnimkou nejakých 20-tich prípadov, v ktorých podnikatelia vlastnia sieť obchodov), tvrdia, že ich zisk je veľmi nízky a realizovaný za cenu veľkého úsilia. Skutočnosťou však zostáva, že tento zisk je vyšší ako príjem v poľnohospodárskom sektore a len málo z podnikov zaniká.

Obchody imigrantov napríklad mäsiarstva *halla*l zvyčajne neuspokojujú iba materiálne potreby zákazníkov, ale sú miestom kontaktov a stretnutí príslušníkov etnika. Imigrant, ktorý vlastní, alebo riadi obchod, je pre skupinu imigrantov nasledovaniashodným príkladom. To zvyšuje jeho prestíž a postupne sa môže stať obchodným prostredníkom medzi etnickým hospodárskym systémom a domácimi podnikateľmi. Takíto úspešní imigranti – podnikatelia sú zvyčajne prezidenti imigračných asociácií, ktorí sú už aj politicky viditeľní.

Záver

Proces vstupu imigranta na trh práce v Almerii je determinovaný segmentáciou pracovného trhu. Imigranti, najmä tí, ktorí prichádzajú z Afriky, z Latinskej Ameriky a z východnej Európy, zvyčajne vstupujú na sekundárny pracovný trh v sektoroch, ako je poľnohospodárstvo, stavebníctvo a služby, čo ich vo veľkom rozsahu obmedzuje a neumožňuje im rozvíjať ľudský a sociálny kapitál. Imigranti preto nachádzajú rôzne stratégie, ako sa vyhnúť pasci, ktorú vytvára segmentácia pracovného trhu. Jednou z najvyššie hodnotených alternatív je započatie vlastného podnikania. Skutočnosť, že kontext prijatia imigranta je v Almerii nepriateľský, spôsobuje, že podnikanie je medzi imigrantmi vysoko preferovaná voľba. Etnický hospodársky systém – produkčno-obchodný vzťah, v rámci ktorého kľúčovou klientelou sú príslušníci rovnakej etnickej skupiny – umožňuje participáciu na ekonomike hostiteľskej krajiny a prekonanie sociálneho vylúčenia. Založenie vlastnej podnikateľskej činnosti je vyhládanou stratégiou imigrantov aj preto, že znamená určitý spoločenský úspech. Vďaka nadnárodnému charakteru ekonomických aktivít si imigranti – podnikatelia zachovávajú obchodné a kultúrne kontakty s materskou krajinou a regiónmi.

Etnický hospodársky systém vnútorne kombinuje niektoré znaky sekundárneho sektora (nestabilitu pracovného miesta, nízku mzdu, nepravidelnosť pracovnej doby atď.) a niektoré znaky primárneho sektora (vyšší spoločenský status, menší

¹⁹ Hlavnými sú multinárodné spoločnosti v oblasti telekomunikácií – ako je Comytel a British Telecom – transferov peňazí – ako je Western Union alebo Money Gram.

podiel fyzickej práce atď.). Etnický hospodársky systém z rôznych príčin nie je alternatíva prístupná všetkým. Tento systém je vnútorne kontroverzný – ukazuje sa ako alternatíva pre tých imigrantov, ktorí majú možnosť začať podnikat' alebo manažovať podniky, ale nie je ideálnou stratégiou pre jednoduchých zamestnancov. To, že tento fenomén je v Almerii v procese vzniku, otvára možnosti pre ďalší výskum s cieľom zmapovať, ako sa situácia imigrantov a ich pozícia na trhu práce bude vyvíjať.

Odbornú redakciu prekladu urobil Daniel Škobla

Ángeles Arjona Garrido je profesorkou sociálnej antropológie na katedre sociálnych a humanitných vied Univerzity v Almerii (Španielsko). Doktorát získala na Univerzite v Almerii (2004). Je autorkou kníh La inmigración y el mercado de trabajo: el caso de la economía étnica en Almería (2004), Los colores del escaparate (2006) a viacerých štúdií v časopisoch Revista Colombiana de Sociología, Sociología del Trabajo, Redes, Portularia, Foro Hispánico.

Juan Carlos Checa Olmos je profesorom sociológie na katedre sociálnych a humanitných vied Univerzity v Almerii (Španielsko). Doktorát získal na Univerzite v Almerii (2004). Je autorom knihy La diferenciación residencial de los inmigrados (2004) a koeditorom kníh Convivencias entre culturas (2001), La integración social de los inmigrados: modelos y experiencias (2003) a Inmigración y derechos humanos (2004). Je autorom viacerých štúdií v časopisoch Anthropologica, REMI, Papers.

Francisco Checa y Olmos je profesorom sociálnej antropológie na katedre sociálnych a humanitných vied Univerzity v Almerii (Španielsko). Doktorát získal na Univerzite v Granade (1991). Je riaditeľom výskumného centra Laboratorio de Antropología Social y Cultural. Je autorom kníh El Ejido: la ciudad cortijo (2001), Mujeres en el camino (2005), Menores tras la frontera (2006) a viacerých odborných článkov v časopisoch REMI, Revista Colombiana de Sociología, Convergencia.

LITERATÚRA

- ACIÉN, E. – MAJUELOS, F., 2003: De la exclusión al estigma. Mujeres inmigrantes africanas en contextos de prostitución en el Poniente Almeriense: Una aproximación, Almería, Asociación Proderechos Humanos de Andalucía.
- AGUSTÍN, L., 2000: Trabajar en la industria del sexo. Ofrim, 6, s. 155-172.
- ARJONA, A., 2004: Inmigración y mercado de trabajo: el caso de la economía étnica en Almería, Almería, Universidad de Almería.
- ARJONA, A., 2005: La economía étnica en el mercado de trabajo almeriense. Sevilla, Junta de Andalucía.
- ARJONA, A. – CHECA, J. C. – ACIÉN, E., 2005: Estrategias económicas de mujeres subsaharianas en el Poniente almeriense. F. Checa (edit.), Mujeres en el camino, Barcelona, Icaria.

- AVELLÁ, L., 1995: Competencia y complementariedad en el mercado de trabajo entre nacionales e inmigrantes. Seminario de Inmigración, empleo e integración social, UIMP, Santander.
- BONACICH, E., 1973: A theory of middleman minorities. American Sociological Review, vol. 38, s. 583-594.
- BONACICH, E. – MODELL, J., 1980: The Economic Basis of Ethnic Solidarity in the Japanese American Community. Berkeley, University of California Press.
- BRIGGS, V. M., 1975: Mexican workers in the U. S. labor market: a contemporary dilemma. International Labor Review, 112, s. 43-58.
- CACHÓN, L., 1995: Marco institucional de la discriminación y tipos de inmigrantes en el mercado de trabajo en España. Revista Española de Investigaciones Sociológicas, 69, s. 105-124.
- CACHÓN, L., 1997: Segregación sectorial de los inmigrantes en el mercado de trabajo en España. Cuadernos de Relaciones Laborales, 10, s. 49-73.
- CACHÓN, L., 2004: Discriminación y lucha contra la discriminación de los trabajadores inmigrantes. F. Checa, J. C. Checa y A. Arjona (edits.), Inmigración y derechos humanos. La integración como participación social, Barcelona, Icaria, s. 109-148.
- CASTELLANOS, M. L. – PEDREÑO, A., 2001: Desde El Ejido al accidente de Lorca. Las amargas cosechas de los trabajadores inmigrantes en los milagrosos vergeles de la agricultura mediterránea. En Sociología del Trabajo, 42, s. 3-31.
- CATARINO, C. – OSO, L., 2000: La inmigración femenina en Madrid y Lisboa: hacia una etnización del servicio doméstico y de las empresas de limpieza. En Papers, 60, s. 183-207.
- COLECTIVO IOÉ, 1995: La discriminación laboral a los trabajadores inmigrantes en España. Estudios sobre migraciones internacionales, OIT, Ginebra. Departamento de Empleo.
- COLECTIVO IOÉ, 1998: Inmigración y trabajo. Trabajadores inmigrantes en el sector de la construcción, Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración, Instituto de Migraciones y Servicios Sociales (IMSERSO).
- COLECTIVO IOÉ, 2002: Inmigración, escuela y mercado de trabajo. Una radiografía actualizada, Barcelona Fundación "La Caixa".
- CHECA, F., 1995: Oportunidades socioeconómicas en el proceso migratorio de los inmigrados africanos en Almería. Agricultura y Sociedad, 77, s. 41-82.
- CHECA, J. C., 2004: La diferenciación residencial de los inmigrados en Almería: el caso de Roquetas de Mar. Almería, Universidad de Almería.
- DOERINGER, P. B. – PIORE, M. J., 1975: Internal Labor Markets and Manpower Analysis. Lexington, Mass Lexington Books.
- DOMINGO, A. – HOULÉ, R., 2004: La actividad de la población de nacionalidad extranjera en España: entre la complementariedad y la exclusión. En IV Congreso de la Inmigración en España, Gerona.
- ESCRIVÁ, A., 1999: Mujeres peruanas en el servicio doméstico. Tesis Doctoral, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona.
- ESPING-ANDERSEN, G., 1999: Social Foundations of Postindustrial Economies. Oxford, Oxford University Press.

GARCÍA, B., 1997: *Mujer y Empleo*, Madrid, Instituto de la Mujer.

GUARNIZO, L., 1997: The Mexican ethnic economy in Los Angeles: capitalist accumulation, class restructuring and transnationalization of migration. C. A. Davis, California Communities Program of the University of California.

GUARNIZO, L., 2003: The Economics of Transnational Living. *International Migration Review*, vol. 37, 3, s. 666-699.

HERRANZ, Y., 1997: *Mujeres dominicanas en el servicio doméstico de Pozuelo-Aravaca*. En *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 10.

IZQUIERDO, A., 2003: Son los inmigrantes (irregulares) la expresión del analfabetismo y del subdesarrollo profesional? F. Checa, A. Arjona y J. C. Checa (eds.). *La integración social de los inmigrantes*, Barcelona, Icaria, s. 287-299.

JULIANO, D., 2000: *La prostitución: el espejo oscuro*. Barcelona, Icaria.

LANDOLT, P. – AUTLER, L. – BAIRE, S., 1999: From hermano lejano to hermano mayor: the dialectics of Salvadoran Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22, s. 290-315.

LIGHT, I. – GOLD, S., 2000: *Ethnic economies*. San Diego, Academic Press.

LIGHT, I. – SABAGH, G. – BOZORGMEHR, M. – DER-MARTIROSIAN, C., 1994: Beyond the Ethnic enclave economy. *Social Problems*, 1, s. 65-80.

LIGHT, I. et al., 2002: Transnationalism and American Exports in an English-Speaking World. *International Migration Review*, Vol. 36, s. 702-725.

LOGAN, J. R. – ALBA, R. D. – MCNULTY, T. L., 1994: Ethnic Economies in Metropolitan Regions. *Miami and Beyond*. *Social Forces*, 72, s. 691-724.

LÓPEZ, B. – BERRIANE, M., (dir.) 2004: *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos sociales.

MARTÍNEZ, U., 1997: *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*, Madrid Trotta.

MARTÍNEZ, U., 1998: La competición en el mercado de trabajo entre inmigrantes y nativos. *Migraciones*, 3, s. 9-30.

OSO, L., 1998: *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar*. Madrid, Instituto de la Mujer.

PEDREÑO, A., 2003: Trabajadores inmigrantes y agricultura intensiva: por qué vinieron a recolectar frutas y cómo fueron convertidos en fuerza de trabajo vulnerable y disponible. A. Tornos (edit.), *Los inmigrantes y el mundo del trabajo*, Madrid, UPCO, s. 123-145.

PIORE, M., 1974: Notes for a theory of labor market stratification. En R. C. Edwards M. Reich y D. M. Gordon (eds.), *Labor market Segmentation*, Lexington Mass, Lexington Books, s. 125-149.

PIORE, M., 1979: *Birds of passage*. New York, Cambridge University Press.

PIORE, M., 1979b: The “Illegal Aliens” Debate misses the boat. En Piore, M. J. (comp.), *Unemployment and inflation: Institutional and structuralist views*, New York, Sharpe.

PORTES, A. – BÖRÖCZ, J., 1989: Contemporary immigration: theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International Migration Review*, vol. 13, s. 606-630.

PORTES, A. – JENSEN, L., 1989: The enclave and the entrants: patterns of ethnic enterprise in Miami before Mariel. *American Sociological Review*, 54, s. 929-949.

PORTES, A. – RUMBAUT, R. G., 1990: *Immigrant America*. California, University of California Press.

PORTES, A. – WILSON, K., 1980: Immigrants enclaves: An analysis of the labor markets experiences of Cubans in Miami. *American Journal of Sociology*, 86, s. 295-319.

PORTES, A. – HALLER, W. – GUARNIZO, L., 2002: Transnational entrepreneurs: the emergent and determinants of an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review*, 67, s. 278-298.

REITZ, J., 1980: *The survival of ethnic groups*. Toronto, McGraw-Hill.

RIBAS, N., 2001: Estrategias internacionales? Una pregunta acerca de las migraciones femeninas en España. En *Arxius de Ciències Socials*, 5, s. 69-92.

ROQUERO, E., 1996: Asalariados africanos trabajando bajo plástico. Un caso de segregación en el poniente de Almería. En *Sociología del Trabajo*, 28, s. 3-23.

SABEL, CH. F., 1986: *Trabajo y política. La división del trabajo en la industria*. Madrid, Ministerio de Trabajo.

SOLANA, J. L., 2003: *Prostitución, tráfico e inmigración de mujeres*. Córdoba, Diputación de Córdoba.

TIENDA, M. – RAIJMAN, R., 2000: Immigrants Income Packaging and Invisible Labor Force Activity. *Social Science Quarterly*, 81, s. 291-310.

VILLA, P., 1990: *La estructuración de los mercados de trabajo. La siderurgia y la construcción en Italia*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

WALDINGER, R., 1990: *Ethnic Entrepreneurs, Immigrants business in industrial societies*. London, Sage Publications.

WALDINGER, R. – ALDRICH, H. – WARD, R., 1990: Opportunities, group characteristics and strategies, Waldinger y otros, *Ethnic Entrepreneurs, Immigrants business in industrial societies*. London, Sage Publications, s. 13-48.

ZHOU, M., 2004: Revisiting ethnic entrepreneurship: convergences, controversies and conceptual advancements. En *International Migration Review*, s. 407-445, en Internet: http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3668.